

Неолитические поселения Корма I и Крушники на Житомирщине

Резюме

В 1983 г. авторы исследовали стоянки неолитического времени Корма I и Крушники. Полученные данные имеют важное значение для понимания генезиса неолита Юго-Восточного Полесья. Собранный на поселениях керамика позволяет отнести оба памятника к Киево-Волынскому варианту днепро-донецкой культуры. Кремневый инвентарь обеих стоянок, наряду с яниславицкими элементами, содержит определенные кукрекские черты. Это позволяет авторам говорить о глубоком проникновении кукрекских традиций в среду яниславицкого населения и о переживании элементов этих двух культур вплоть до конца неолита.

¹ Даниленко В. Н. Неолит Украины. — Киев, 1969. — С. 35—36; Исаенко В. Ф. Неолит Припятского Полесья. — Минск, 1976. — С. 116; Телегин Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України. — К., 1982. — 235 с.

² Римантене Р. К. Палеолит и мезолит Литвы. — Вильнюс, 1971. — С. 69; Черняускі М. М. Неоліт Беларускага Попямення. — Мінск, 1979. — 141 с.

³ Зализняк Л. Л. Мезолит Восточной Волыни и Киевского Поднепровья в свете новых исследований // Новые исследования археологических памятников на Украине. — Киев, 1977. — С. 23—44; Зализняк Л. Л. О влиянии северочерноморской кукрекской культуры на мезолит Полесья // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — Киев, 1979. — С. 514; Зализняк Л. Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1979. — 19 с.

⁴ Пясецький В. К. Мезолітичні стоянки торфовища Корма // Археологія. — 1979. — № 32. — С. 46—60.

⁵ Охріменко Г. В., Телегин Д. Я. Нові пам'ятки мезоліту та неоліту Волині // Там же. — 1982. — № 39. — С. 64—77.

⁶ Левицький І. Ф. Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р. // АН УРСР. — 1952. — № 4. — С. 70—77.

⁷ Охріменко Г. В., Телегин Д. Я. Вказ. праця. — С. 76—77.

⁸ Исаенко В. Ф. Указ. соч. — С. 116.

⁹ Зализняк Л. Л. Неолітичні пам'ятки р. Здвиж // Археологія. — 1979. — № 31. — С. 55—64; Зализняк Л. Л. Мезолит Восточной Волыни... — С. 36—39.

¹⁰ Исаенко В. Ф. Указ. соч. — С. 116; Охріменко Г. В., Телегин Д. Я. Вказ. праця. — С. 76—77.

С. М. ЛЯШКО

Нові матеріали про культ бика в епоху ранньої бронзи

В 1973 та 1981 р. в курганах ямного часу на території Запорізької обл. виявлено дві невеликі кам'яні скульптурки, що зображали голову бика¹. Ці знахідки дають можливість, на нашу думку, висвітлити деякі питання, пов'язані з ідеологічними проявами культу бика.

Зупинимось докладніше на обставинах знахідки та інтерпретації скульптурок.

Перша скульптурка трапилася в кургані № 17 з курганної групи поблизу с. Златопіль Василівського району*. Її виготовлено з кварцитового пісковика, уся поверхня статуетки ретельно оброблена. Вона зображує голову бика, що добре підкреслюється деталями: дві пари рельєфних виступів. На одному з боків, на рівні верхньої пари горизонтальних бічних виступів, двома ретельно обробленими горбиками передано жіночі груди. Висота скульптурки 16,7 см, найбільша ширина 15 см (рис. 1; 2).

Складним є питання про датування і культурну належність скульптурки, оскільки її знайдено на рівні давнього горизонту (0,8 м) біля північно-східного кута могильної ями основного поховання 6 і в 0,55 м на північний захід від правої руки кістяка з впускного поховання 2

* Курган дослідив В. О. Круц.

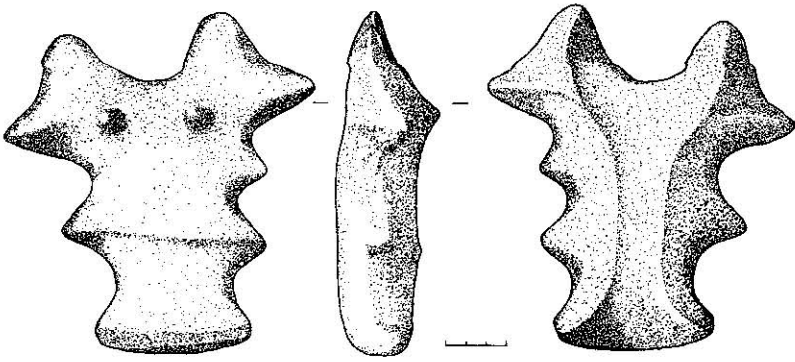

Рис. 1. Кам'яна скульптура з кургану 17 поблизу с. Златопіль (прорис.).

(рис. 3)*. Ми вважаємо, що її слід пов'язувати з похованням 6 і датувати ямним часом. Очевидно, скульптурка знаходилась за межами могильної ями поховання 2. При цьому ми виходимо з середніх розмірів могильних ям поховань зрубного часу цього регіону².

Друга скульптурка виявлена в основному похованні 1 кургану 12 поблизу с. Жовтнєве Токмацького району**. Поховання 1 являло собою кенотаф з орієнтацією могильної ями зі сходу на захід і було порушено катакомбним похованням 2 (рис. 4). Це дає можливість датувати його ямним часом.

Скульптурка, як і попередня, зображує голову бика, виготовлена з плитки пісковику трапецієподібної форми. Форму голови бика промодельовано двома невеликими вигинами з боків великої і малої основ трапеції (рис. 5; 6).

Типологічна і хронологічна єдність скульптурок, їх належність до культових речей і, насамперед, відображення в них культу тварин-биків дають нам змогу розглянути їх семантику.

Важливе місце, яке займала велика рогата худоба в господарстві ямних племен Північного Причорномор'я в III—II тис. до н. е., відображено в матеріалах поселень³ і, що для нас важливіше, — у похован-

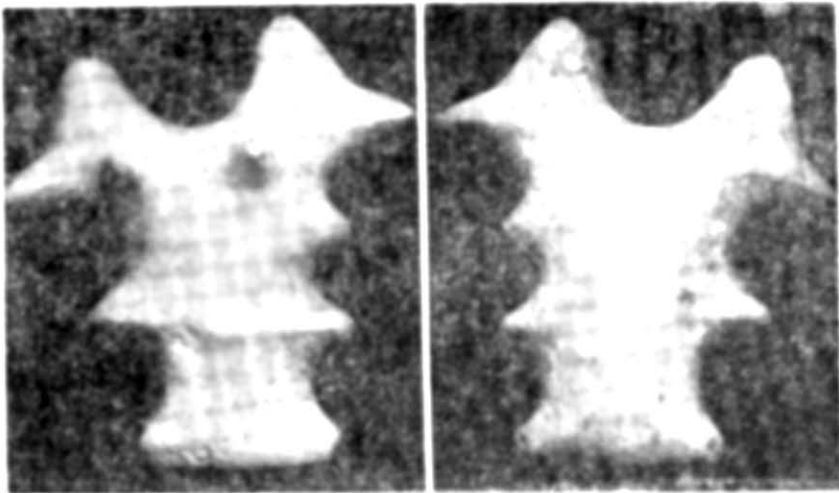

Рис. 2. Кам'яна скульптура з кургану 17 біля с. Златопіль:
1 — лицевий бік; 2 — зворотний.

* Всього в кургані містилося сім поховань: 1, 2, 3, 7 — зрубні, 4 — катакомбне, 5 — невизначене, 6 — ямне, основне.

** Автор висловлює подяку Н. В. Ковальову за дозвіл використати матеріал у цій статті.

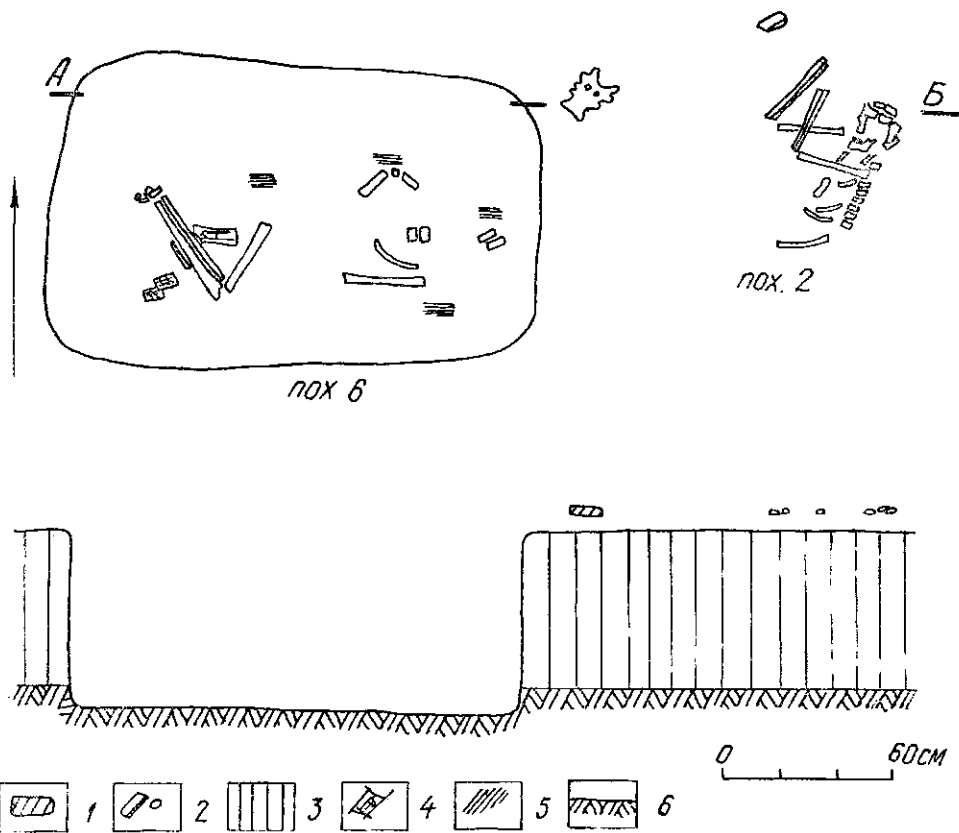

Рис. 3. Курган 17 поховання 2, 6:

1 — кам'яна скульптурка; 2 — кістки скелету; 3 — рівень давнього горизонту; 4 — рештки дерев'яного перекриття; 5 — трав'яна підстилка; 6 — материк.

нях: у кургані № 5 поблизу с. Новоолексіївка Херсонської області основне поховання ямного часу на рівні давнього горизонту було оточене «кромлехом» з бичачих кісток і черепів⁴; у кургані неподалік с. Танкове у Криму на перекритті могили ямного часу покладено 12 бичачих черепів⁵; три поховання ямного часу поблизу м. Орджонікідзе Дніпропетровської області обкладені «кромлехами» з каміння і бичачих черепів⁶; у кургані біля с. Чернявщина Павлоградського району Дніпропетровської області в стратиграфічному ямному горизонті у прямокутній ямі знайдено кістяк бика, орієнтований на захід. Поряд з черепом знаходилася крем'яна пластинка⁷; у пам'ятках ямного часу Північного Причорномор'я, Приазов'я, Поволжя відома група кістяних булавок з головками-рогачками. Форма рогатих застібок відтворює бичачу голову⁸.

Ці приклади дають змогу зробити два важливих висновки. По-перше, культ бика, існування якого у ямних племен можна вважати незаперечним, втілювався як у вигляді натурального черепа тварини, так і спеціально виготовлених зображень, що передавали голову бика. По-друге, наявність речей, пов'язаних з цим культом, у поховальних пам'ятках допускає зв'язок поховального культу з культом бика, що не суперечить синкретизму раннях форм релігії.

Важливість цих висновків, особливо другого, полягає в тому, що, з'ясувавши те спільне, що поєднує поховальний культ і культ бика, ми зможемо відповісти на питання — чому речі, пов'язані з культом бика, культом життєдайності, опинилися у похованнях? На нашу думку, тим спільним, що поєднує ці, на перший погляд несумісні культури, є умовно названа нами ідея «відродження». Не потребує доказів те, що первісне мислення розглядало смерть людини як одну з форм її існу-

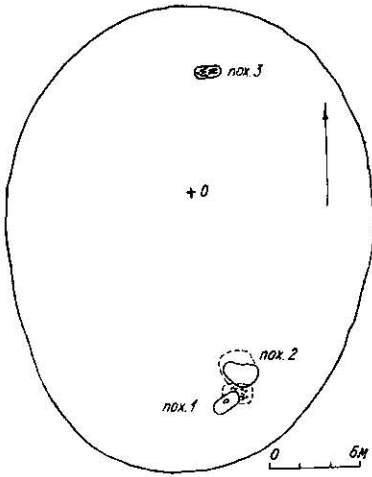

Рис. 4. Загальний план кургану 12 поблизу с. Жовтневе.

вання, а поховальний обряд з цієї точки зору — лише засіб для переходу померлого в інший світ його відродження для іншого життя.

Культ бика (великої рогатої худоби) теж найтіснішим чином пов'язаний з ідеєю «відродження». Про це свідчить аналіз пам'яток, що характеризують ідеологію індоєвропейських племен, до яких обґрунтовано можна віднести і явні⁹. Це «Рігведа» і «Авеста». В них сакральна роль бика виступає у таких формах: бик як втілення чоловічого початку, невід'ємного від зародження життя, уособлений в образі Парджанї¹⁰; бик як первісна худоба, смерть якої породила усе суще на землі¹¹; бик як первісна тварина, яка пов'язана зі стародавніми тотемічними уявленнями, з міфом про вмираючу та воскресаючу тварину, основу всього сущого¹².

Отже, вміщення в поховання кам'яних скульптурок у вигляді голови бика мало підкреслити майбутнє відродження померлого. Такий погляд на речі дає можливість більш детально розглянути семантику златопільської та жовтневої скульптурок.

Златопільська скульптурка, на думку Д. Я. Телегіна, «уособлює синкретичний образ, пов'язаний з культом тварин і родючості»¹³, водночас вона є виразом дуалістичного символу життя, який втілено в антропоморфному образі скульптурки з ознаками статі (жіночі груди), та зооморфному образі бика як втілення чоловічого початку.

Відсутність ознак статі на скульптурці з Жовтневого дозволяє вважати, що перед нами зображення великої рогатої худоби взагалі. Цей образ своїм корінням сягає міфа про первородну худобу, покутня смерть якої породила рослинний і тваринний світ на землі. Відкритим залишається питання про те, виготовлено ці скульптурки спеціально для поховання, або вони мали ще якесь, «земне», призначення. Ймовірно, що ці два моменти не виключали один одного.

За деякими типологічними ознаками розглянуті нами скульптурки мають зовнішню схожість з виділеною групою так званих наверхів та скіпетрів доби ранньої бронзи¹⁴. Але останні передають зображення тварин у профіль, мають деталі для кріплення до руків'я (отвори, цап-

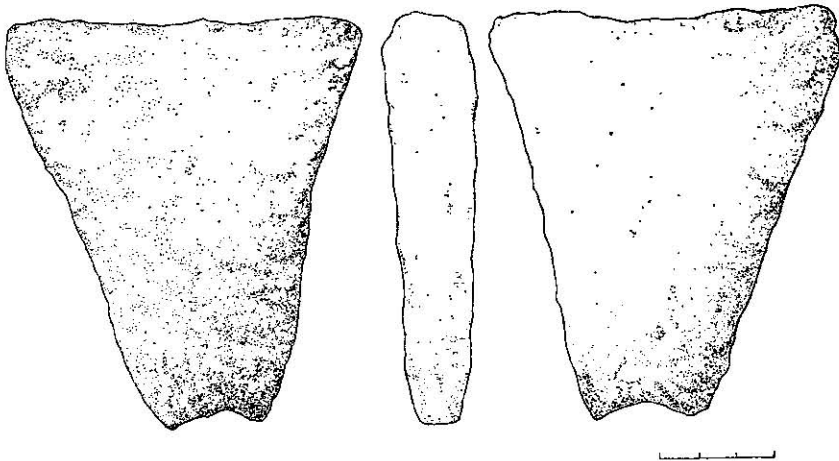

Рис. 5. Кам'яна скульптурка з кургану 12 поблизу с. Жовтневе (прорис.).

фи, жолобки), чого немає на златопільській та жовтневій скульптурках. Це, на нашу думку, вказує на їх функціональну та деяку семантичну розбіжність.

Ймовірно, доцільне припущення було зроблене Д. Я. Теглініним, який визначив златопільську скульптурку як амулет¹⁵. Цю думку підтверджує і О. В. Антонова, яка вважає, що голова тварини розглядалася багатьма народами як амулет, символ істоти, яка народжується¹⁶.

Запропонована нами семантика амулетів у вигляді голови бика, вміщених у похованнях доби ранньої бронзи, їх семантичний зв'язок з семантикою поховального обряду дають можливість зробити і таке припущення. Приймаючи загальну ідею «відродження» поховального обряду взагалі, можна більш диференційовано підходити до аналізу поховального інвентаря, розділяючи його на: утилітарні речі, які служитимуть небіжчику у потойбічному світі як знаряддя праці та ін.; речі, які свідчать про соціальний стан похованого (скіпетри, булави тощо); культові предмети, що відображають ідею «відродження», безпосередньо були пов'язані з поховальним обрядом. До них відносяться і розглянуті нами скульптурки.

Таким чином, на двох скульптурках биків ми мали можливість розглянути лише одне з полісемантичних значень образу бика у племені ямної культури Нижнього Подніпров'я та його зв'язок з поховальним культом.

С. Н. Ляшко

Новые материалы о культе быка в эпоху ранней бронзы

Резюме

В 1973 и 1981 г. Запорожской экспедицией ИА АН УССР у сел Златополь (курган 17 погребение 6) и Жовтневое (курган 12 погребение 1) были найдены две каменные скульптурки, изображающие голову быка.

Культ быка существовал у племен ямной культуры, что прослеживается по материалам поселений и погребений. Находки атрибутов культа быка в погребениях позволяют предположить связь культа быка с погребальным обрядом. Символ быка, в данном случае амулеты, объединяют представления древних людей об обратимости жизни и смерти. Другие трактовки образа не противоречат полисемантизму, присущему мышлению первобытного человека.

¹ Бидзиля В. И., Болтрик Ю. В. Отчет о работе Запорожской экспедиции в 1973 году // ИА АН УССР. — Инв. № 1973/7. — С. 159; Отрощенко В. В., Рассамакин Ю. Я. Отчет о работе Запорожской экспедиции в 1981 году // Там же. — Инв. № 1981/10. — С. 86—87.

² Отрощенко В. В. Срубная культура Степного Поднепровья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1981. — С. 85.

³ Шилов В. П. Модели скотоводческих хозяйств степных областей Евразии в эпоху энеолита и раннего бронзового века // СА. — 1975. — № 1. — С. 12—14.

⁴ Збеневич В. Г. К проблеме связей Триполья с энеолитическими культурами Северного Причерноморья // Энеолит и бронзовый век Украины. — К., 1975. — С. 59—61.

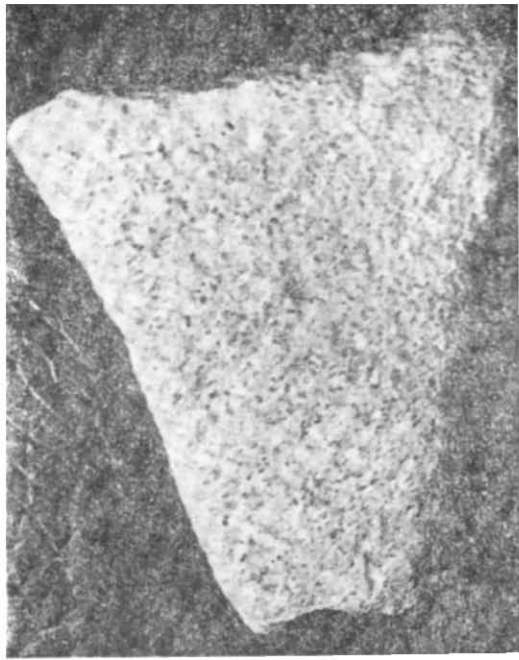

Рис. 6. Кам'яна скульптурка з кургану 12 поблизу с. Жовтневе (фото).

⁵ Шепинский А. А., Черепанова Е. Н. Северное Присивашье. — Симферополь, 1969. — С. 20.

⁶ Николова А. В. Новые энеолитические погребения правобережья Днепра // Актуальные проблемы археологических исследований в УССР: Тезисы. — К., 1980. — С. 29—30.

⁷ Клименко В. Ф., Цимбал В. И. Работы Енакиевского отряда // АО 1974 г. / М., 1975. — С. 289—291.

⁸ Кияшко В. Я. К вопросу о костяных рогатках в степных погребениях эпохи бронзы // Проблемы археологии Поволжья и Приуралья. — Куйбышев, 1976. — С. 33—34.

⁹ Абаев В. И. К вопросу о прародине и древнейших миграциях индоиранских народов // Древний Восток и античный мир. — М., 1975. — С. 36.

¹⁰ Ригведа. — М., 1972. — С. 180.

¹¹ Хлопин И. Н. Образ быка у первобытных земледельцев Средней Азии // Древний Восток и мировая культура. — М., 1981. — С. 27—29.

¹² Богараз-Тан В. Г. Миф об умирающем и воскресающем звере // Худож. фольклор. — 1926. — № 1. — С. 71.

¹³ Телегин Д. Я. Амулеты эпохи бронзы — раннего заліза з Подніпров'я // Археологія. — 1980. — № 34. — С. 85.

¹⁴ Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — Киев, 1974. — С. 92—97.

¹⁵ Телегин Д. Я. Амулеты эпохи бронзы — раннего заліза з Подніпров'я. — С. 82.

¹⁶ Антонова Е. В. О характере религиозных представлений неолитических обитателей Анатолии // Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековья. — М., 1979. — С. 18.

С. Я. ОЛЬГОВСЬКИЙ

Бронзовий казан з Реп'яховатої могили з Черкащини

Реп'яховата могила поблизу с. Матусів Шполянського району, Черкаської області є пам'яткою скіфських старожитностей VI ст. до н. е. Дослідження її в 1974 р. дало в розпорядження науки чудовий поховальний комплекс¹.

Серед речового матеріалу кургану привертає увагу тонкостінна бронзова посудина, що знаходилася біля західної стінки поховання 2 і опублікована авторами розкопок як античний кратер². Згодом у підсумковій праці про Скіфію VII—IV ст. до н. е. ця посудина була зарахована до речей грецького імпорту³. Через обвал склепіння поховальної камери посудина була деформована, а рисунок та опис форми для публікації зроблено до її остаточної реставрації, що позначилося на достовірності висновків та інтерпретації. Зараз посудина з Реп'яховатої могили реставрована (рис. 1, 1, 2), її форма відновлена, хоча частину тулуба з одного боку неможливо відтворити. Дуже пошкодженою виявилася і одна з ручок. Уважне вивчення знахідки, а також результат спектроаналітичного дослідження металу, з якого виготовлено тулуб та ручки, дали змогу розглядати посудину не як античний кратер, а металевий (бронзовий) ранньоскіфський казан. Про це свідчить і велика зади́мленість зовнішнього вигляду внаслідок тривалого використання на відкритому вогнищі.

Зупинимося на формі казана (рис. 1, 1, 2; 2, 1, 2). Тулуб на низькому кільцевому піддоні з прямими лійчастими вінцями, розширюється до похилих плічок. Висота казана 34 см, діаметр вінця 40, висота 7 см, діаметри шийки 33,5 см, піддону 14,8 см, висота піддону 1,5 см. В першій публікації при відтворенні форми казана контуру тулуба надано надмірну округлість, а перехід бокових стінок до плічок зображено надто плавно (рис. 3, 1). При такій реконструкції форма казана справді набула схожості з античними кратерами, що й дало підставу авторам публікації віднести його до цього типу грецького посуду.

Після реставрації, проведеної в лабораторії камеральної обробки Інституту археології АН УРСР, виявилось, що профіль тулуба пряміший і перехід до похилих плічок більш різкий (рис. 3, 2), що надає